

Leszek Gawor (Rzeszów)

Filozofia społeczna Jana Wacława Machajskiego

I

Do prawie zupełnie zapomnianych polskich filozofów (i to tych tworzących na początku ubiegłego stulecia) bezsprzecznie należy Jan Wacław Machajski¹. Przyczyny tego stanu rzeczy należy dopatrywać się w kilku czynnikach.

Pierwszym z nich jest teoretyczne umiejscowienie poglądów Machajskiego w łonie ideologii socjalistycznej z przełomu XIX i XX wieku, co w podejmowanej aktualnie problematyce badawczej (choćby ze względów na poprawność polityczną) nie cieszy się szczególnym zainteresowaniem.

Po drugie, oryginalne zapatrywania Machajskiego w zakresie filozofii społecznej budziły silne kontrowersje pośród wiodących teoretyków socjalizmu początku XX stulecia. Stąd też wynika marginalizacja jego postaci i poglądów wśród jego ówczesnych, co też zaważyło i o dalszych losach teoretycznej spuścizny Machajskiego. To też tłumaczy prawie zupełny brak badawczego zainteresowania nim w latach PRL-u.

Po trzecie, funkcjonująca w koncepcjach Machajskiego (typowego działacza ruchu robotniczego, związkowca) spiskowa teoria dziejów, z diaboliczną rolą inteligencji w procesie dziejowym, także nie przyciąga szczególnie (nie wiadomo dlaczego) badaczy rodzimej myśli społecznej,

---

¹ Tekst ten jest zmodyfikowaną wersją artykułu *Machajskiego teoria socjalistycznej rewolucji* zamieszczonego we „Wschodnim Roczniku Humanistycznym” 2007, t. 4, s. 155–163.

Po czwarte, nieprzeciętne losy życiowe Machajskiego spowodowały, że mało publikował on w kraju, za granicą głównie w formie broszurowej, stąd też niewiele jest dostępnych źródeł dotyczących jego filozoficznych poglądów.

Rolą niniejszego tekstu jest przypomnienie w zarysie sylwetki i filozoficznych konstrukcji Jana Waława Machajskiego.

Jan Waław Machajski urodził się w roku 1866 w Busku. Kształcił się w Pińczowie, Kielcach i Warszawie. Z lat tych wyniósł przyjaźń ze Stefanem Żeromskim, który uczynił z niego pierwowzór postaci Radka w *Szyzofowych pracach*. W latach warszawskich Machajski związany był z Związkiem Młodzieży Polskiej „Zetem”, nielegalną organizacją prowadzącą działalność oświatową wśród robotników. W 1892 został aresztowany przez Rosjan i osadzony w warszawskiej cytadeli. W roku 1895 został zesłany na Syberię do Wilujka na Syberii. Tutaj rozpoczął szerokie studia nad ówczesną myślą społeczną. W roku 1903 uciekł z zesłania i osiedlił się w Genewie. W latach 1905–1907 przebywał w Petersburgu zakładając „Zmowę Robotniczą” – załączek partii realizującej jego koncepcję ogólnorobotniczego spisku. Lata 1907–1911 spędził w Krakowie i Zakopanem. Następnie przebywał w Paryżu a od roku 1917 zamieszkał w Piotrogradzie a później, aż do śmierci w 1926, w Moskwie.

Machajski studia nad ówczesną socjalistyczną myślą społeczną podjął podczas uwięzienia i pobytu na zesłaniu na Syberii w latach 1892–1903. Wtedy to powstały zasadnicze idee jego antyinteligentkiej koncepcji. Zostały one wyłożone początkowo w dwóch broszurach *Ewolucja socjaldemokracji XIX wieku* (pod pseudonimem Adam Wolski ukazała się w 1898 roku) oraz *Socjalizm naukowy* (1899). Łącznie broszury te, wraz z uzupełnieniem powstałym w Genewie po ucieczce z zesłania, dotyczącym odrzucenia walki politycznej w duchu anarchizmu kolektywistycznego, stanowią treść głównego dzieła Machajskiego *Umysłowy robotnik (Umstwiennyj raboczij)* wydanego w Genewie w 1905 oraz w Petersburgu w 1906 roku. W roku 1905 także w Genewie ukazały się dwie jego inne prace *Burżuazyjna rewolucja i robotnicza sprawa* oraz *Bankructwo socjalizmu XIX stulecia*. W tekstach tych odniósł swe idee do rewolucyjnych wydarzeń w Rosji. W drugiej z prac przedstawił także plan rozwoju wszechświatowej organizacji proletariatu, mającej bezpośrednio wziąć w swoje ręce przeprowadzenie powszechnej robotniczej rewolucji ekonomicznej, co stanowiło asumpt do potraktowania Machajskiego jako przedstawiciela myśli anarchistycznej. Również w Genewie, w roku 1909, zostały opublikowane broszury *Religia socjalistyczna a walka robotnicza* oraz *Bilans burżuazyjnej rewolucji rosyjskiej*. Teksty te miały charakter rozrachunkowy z rewolucją rosyjską 1905 roku z pozycji wyłożonych w *Umysłowym robotniku*. Ostatnią większą pozycją Machajskiego była praca *Rewolucja robotnicza*, wydana w Piotrogradzie w roku 1918. Składała się ona ze zbioru artykułów dostosowujących jego poglądy do nowej, porewolucyjnej sytuacji. Zawarł tam, między innymi, negatywne uwagi o roli inteligencji w partii

bolszewickiej oraz postulował, by Rady Delegatów Robotniczych przekształciły się w ruch walki o zaspakajanie interesów ekonomicznych robotników. Ostatnie lata życia spędził jako redaktor moskiewskiego pisma *Socjalistyczeskoe Czazajstwo*².

W kontekście filozofii społecznej Machajski przeprowadził jedną z bardziej bezkompromisowych krytyk ideologii ruchów robotniczych z przełomu XIX i XX stulecia – socjalizmu marksowskiego, koncepcji socjaldemokratycznych (II Międzynarodówki) oraz rewolucji bolszewickiej. Krytyka ta jest tym ciekawsza, że prowadzona była nie z pozycji konserwatywnych, wrogich idei przekształcenia stosunków społecznych, ale w imię obrony klasy robotniczej. Z krytyki tej wyłania się obraz spiskowej teorii dziejów, w którym nowo kształtująca się warstwa inteligencji wykorzystuje klasę robotniczą w politycznej walce o przejęcie władzy.

W tym zakresie twórczość Machajskiego oscylowała stale wokół przepłatających się trzech zasadniczych wątków: krytyki ideologii ugrupowań socjalistycznych (pkt. II); krytyki Marksowskiej ekonomii, z której wyrasta główna jego idea, że socjalizm będzie społecznym systemem opartym na wyzysku proletariatu przez inteligencję (pkt. III); oraz programu pozytywnego, mającego postać hasła zaniechania walki politycznej przez klasę robotniczą i skupienia się na walce wyłącznie ekonomicznej – dochodzą tu do głosu wyraźne motywy anarchistyczne (pkt. IV).

II

Machajski ze szczególną podejrzliwością traktuje ideologie szermujące hasłami równości, sprawiedliwości społecznej, walki o swobody polityczne. Służą one, jak uważa, przeważnie mamieniu klas wyzyskiwanych. Są one zawsze wymysłem inteligencji, która tą drogą poszukuje sojuszników, od których – po osiągnięciu nadrzędnego celu, jakim jest zajęcie uprzywilejowanego miejsca w hierarchii społecznej – zdecydowanie się odcina. Zdaniem Machajskiego taki schemat towarzyszy wszelkim historycznym wystąpieniom mas ciemniejszych, chcących poprawić swoje warunki bytowe. Ich słuszne cele zawsze były „ideologicznie pacyfikowane” przez inteligencję, która okazywała się przeważnie być stroną wygraną, zaś masy utrzymujące się z pracy fizycznej dalej były eksploatowane. Ten schemat historyczny realizowany jest według Machajskiego w obrębie ruchu robotniczego w Europie końca XIX wieku.

W XIX-wiecznym kapitalizmie napięcie między klasą właścicieli a proletariatem narasta do stopnia rewolucyjnego wrzenia. W tym momencie na arenę dziejów wchodzi inteligencja – „dziecko burżuazji”. Wraz z wykształconymi ro-

---

² Por. *Polski słownik biograficzny*, Ossolineum 1973, T. XVIII/4, zeszyt 79; *Filozofia w Polsce. Słownik pisarzy*, Ossolineum 1971.

botnikami tworzy ruch socjalistyczny, którego nadrzędnymi ideami są „emancypacja” proletariatu i budowa nowego bezklasowego społeczeństwa. Socjalizm taki, prezentowany głównie przez ugrupowania skupione w tzw. II Międzynarodówce, stanowi według Machajskiego kolejną odsłonę wykorzystywania mas pracujących przez inteligencję. Inteligencja wchodzi w taktyczny sojusz z klasą robotniczą wykorzystując wspólnego wroga, jakim jest burżuazja, ale jednocześnie prowadzi swoją grę z proletariatem. Gra ta polega na wciągnięciu klasy robotniczej do rozgrywki politycznej, celem której jest przejęcie przez inteligencję władzy. Przy czym metody opanowania władzy są obojętne: może to nastąpić drogą zbrojnego przewrotu rewolucyjnego lub reformistycznej walki parlamentarnej w ramach demokracji burżuazyjnej.

Środkiem, przy pomocy którego inteligencja stara się w tym przypadku przyciągnąć proletariat, jest ideologia socjalistyczna. Otóż Machajski twierdzi, że faktycznie nie jest ona ideologią robotniczą, a jedynie ideologią inteligencji, tj. intelektualistów, kadry inżynieryjno-technicznej oraz urzędników. Szczytne hasła socjalizmu są tylko zasłoną dymną, za którą ukrywane są prawdziwe intencje inteligencji – zdobycie na barkach proletariatu politycznej władzy. Rezultatem tego planu będzie, zdaniem Machajskiego, stworzenie nie egalitarnego społeczeństwa bez warstwy uprzywilejowanej, jak głosi ideologia socjalistyczna, lecz państwa o hierarchicznej strukturze, w którym przemysł będzie własnością państwową, a miejsce kapitalistów zajmie warstwa biurokratów i technokratów. Zatem sytuacja klasy robotniczej nie zmieni się. Ideologia socjalistyczna wszak rozpościera przed oczyma proletariatu miraż „socjalistycznego raj” – społeczeństwa doskonałego, bezklasowego i sprawiedliwego w dystrybucji dóbr. Podaje ona zestaw swych idei jako kanon do wierzenia. Dlatego też Machajski pisze broszurę o znamienym tytule *Religia socjalistyczna...*, w której opisuje knowania socjalistów i przestrzega proletariat przed bezkrytycznym przyjmowaniem ich „prawd”.

III

Co zatem czynić ma klasa robotnicza, by uniknąć wykorzystania przez inteligencję i zarazem wyzwolić się spod jarzma ucisku? Jediną drogą, co podkreśla Machajski, jest w tym przypadku zmiana kierunku działań ruchu robotniczego. Należy otóż zrezygnować z walki politycznej, gdyż nawet w przypadku zwycięstwa robotnicy zostaną pozbawieni sprawiedliwego dostępu do dystrybucji wypracowanego dochodu, zawłaszczanego przez inteligencję. Pozostaje jedynie walka ekonomiczna jako niezawodny według Machajskiego sposób na ziszczenie robotniczych celów. W związku z tym pisze: „[...] powszechny strajk ekonomiczny, zdobywający bardzo wysoką płacę zarobkową, zmniejsza cały ten fundusz, z którego żyją zarówno monarchowie, jak i bogacze, zarówno »wojskowi«, jak i »cywilni« pasażerzy, zarówno państwowi, jak i prywatni »pracownicy umysłowi«, zarówno kapitaliści, jak i inteligencja. Na żebraczej, niewolniczej pracy

robotników, pracujących fizycznie, opiera się istnienie wszystkich grabieżców. Dlatego też podwyższenie płacy zarobkowej robotnika pracującego fizycznie jest jedyną drogą jedyną bronią, od której giną wszelkiego rodzaju grabieżcy i już więcej się nie rodzą. Nareszcie, przy pomocy wszechświatowych strajków ekonomicznych, robotnicy podniosą swą płacę zarobkową do takiej wysokości, że zniszczą wszystkie dochody grabieżców, zredukują wszelkie pensje do poziomu, jakiego dosięgnie ich własna praca zarobkowa. Zdobyte przez robotników pracujących fizycznie najwyższej płacy zarobkowej jest jedyną drogą do wywłaszczenia wszystkich grabieżców⁷³.

Podstawowym przekonaniem Machajskiego, uwidocznionym pośrednio w powyższym cytacie, jest teza o stałej w dotychczasowej historii obecności niesprawiedliwości objawiającej się grabieżą jednych warstw społecznych przez inne grupy czy klasy społeczne. Myśl tą przyjął od Marksa, wszak pociągnął ją znacznie dalej. O ile dla materializmu historycznego kresem dziejowej niesprawiedliwości ma stać się socjalistyczna organizacja ludzkiej społeczności, w której proletariąt pospołu z inteligencją staną się właścicielami środków produkcji, o tyle Machajski tezy tej nie przyjmuje. Przede wszystkim upatrując w klasie robotniczej potęgę, która może zmienić oblicze społecznego świata, jednocześnie dostrzega aktywną rolę inteligencji w procesach historycznych. To inteligencja jest czynnikiem motorycznym zmian społecznych, dostrzegając ich konieczność stara się zmiany owe wykorzystać dla własnych interesów. Tym samym prosty schemat walki klasowej materializmu historycznego zostaje skomplikowany przez dziejotwórczą rolę inteligencji. Problematicznym też staje się w tym ujęciu bezpośrednio, po rewolucji, opanowanie środków produkcji przez proletariąt.

Aksjologicznie rzecz biorąc inteligencja jest dla Machajskiego elementem historycznie destruktywnym. Jest ona przeszkodą na drodze uwłaszczenia mas pracujących fizycznie. Szczególnie widać to na przykładzie rewolt społecznych w Rosji na początku XX wieku. Inteligencję kusi przejęcie władzy w wyniku rewolucji socjalistycznej, ale po to jedynie, by nie stracić swoich przewag, w tym głównie ekonomicznej, w stosunku do klasy robotniczej. Píše Machajski odnośnie ruchów rewolucyjnych w Rosji w 1905 roku, że „[...] dla całej inteligencji państwa rosyjskiego obalenie caratu jest bardzo ważną sprawą, ale jeszcze ważniejszą jest własne jej istnienie jako klasy uprzywilejowanej, wolnej od wszelkiego ciężaru pracy fizycznej, a więc żyjącej z wyzysku, klasy urodzonej dla kierowania pracą niewolników, dla panowania nad nimi. Inteligencja dlatego też buntuje się tylko przeciw carowi, żeby umocnić i rozszerzyć w całej pełni to swoje pańskie powołanie i stanowisko, żeby uwolnić siebie i cały wykształcony,

---

³ J.W. Machajski, *Religia socjalistyczna a walka robotnicza w: Anarchizm i anarchiści na ziemiach polskich do 1914 roku*, w: *Anarchizm i anarchiści na ziemiach polskich do 1914 roku*. Zebrał i opracował H. Rappaport, Warszawa 1981, s. 259.

uprzywilejowany ogół [stan] od tych niezmiernych wydatków, które jej wydziera i dynastia carska i całą sfora carskich biurokratów⁷⁴.

Rola inteligencji w propagowanej przez socjalizm rewolucji jest dla Machajskiego wybitnie negatywna i to z kilku powodów. Przede wszystkim inteligencja walczy ze starym porządkiem w interesie własnym, a nie w obronie robotników. Stara się ona pod własnymi sztandarami skupiać nawet co bardziej wykształconych robotników, kusząc ich stanowiskami w związkach zawodowych czy w nowym, porewolucyjnym ładzie, głównie jako nowej przemysłowej i państwowej kadry kierowniczej. Tym samym przyczynia się do wzrostu swoich tradycyjnych szeregów o całą nową „warstwę średnią” złożoną z, jak ich określa, „robotników umysłowych”. Inteligencja narzuciła ruchowi robotniczemu walkę *stricto* polityczną z kapitalizmem i właścicielami ziemskimi, podczas gdy w interesie klasy robotniczej jest głównie walka ekonomiczna⁵. Celem inteligencji jest więc obalenie *ancien régime* i zajęcie jego uprzywilejowanego miejsca w stosunku do klasy robotniczej. „Rewolucyjna inteligencja to nie apostoł swobody, to nie zbawca, a ciemieżca mas robotniczych⁷⁶”.

Rewolucja socjalistyczna, zdaniem Machajskiego, będzie w istocie dziełem inteligencji dokonany przy pomocy wykształconych przedstawicieli klasy robotniczej i nieoświeconych mas. W wyniku obalenia porządku burżuazyjnego zostanie wprowadzony nowy, socjalistyczny porządek. Machajski bardzo przekonliwie kreśli wizję tego przyszłego „socjalistycznego raj”. Podkreśla więc, że w nowym ustroju miejsce burżuazji zajmie inteligencja, która stworzy silną scentralizowaną biurokrację i rozległy aparat represji. Inteligencja z cynizmem nadal będzie używać socjalistycznych haseł, które mają przewrotnie zafałszowywać rzeczywistość. Opinie te Machajski wysnuwa z Marksowskiej tezy zawartej w drugim tomie *Kapitału*. Według tej tezy robotnik za swą pracę nie otrzymuje pełnej zapłaty. Część jej zajmuje państwo na odbudowę środków produkcji. „Według oceny Machajskiego, w tym ujęciu znajduje się cała przebiegłość inteligencji, gdyż zapewni to jej panowanie nad światem pracy. Robotnik za swą pracę uzyska tyle, ile uzna to za stosowne biurokracja państwowa. Część jego pracy zostanie przeznaczona na odbudowę środków produkcji, ale część zostanie przechwycona przez tych, którzy sprawują władzę. Silne i scentralizowane państwo, przy pomocy całego aparatu biurokratycznego, do końca zniewoli robotnika, który pokornie będzie musiał znosić panującą niesprawiedliwość⁷⁷”.

W takiej perspektywie okazuje się, że wszelkie dotychczasowe ruchy rewolucyjne, nawet rewolucje socjalistyczne i bolszewicka, nie zmieniają w istocie położenia klasy robotniczej. Nadal okazuje się, że historia jest historią grabieży.

---

⁴ J.W. Machajski, *Bilans burżuazyjnej rewolucji rosyjskiej w: Anarchizm i anarchiści na ziemiach polskich do 1914 roku, op. cit.*, s. 267.

⁵ *Ibidem*. Wątek ten stanowi swoisty leitmotyw tej broszury.

⁶ *Ibidem*, s. 279.

⁷ W. Kołodziej, *Anarchizm i anarchiści w Rosji i Królestwie Polskim*, Wyd. Bractwo Trojka, Poznań, bez daty wyd., s. 34.

Socjalistyczne zaś czy bolszewickie tłumaczenie procesu dziejowego są w istocie Marksowskimi ideologiami – świadomością fałszywą, oszukującą szczególnie klasę robotniczą. Przeciw temu, w imię ekonomicznego interesu wszechświatowego proletariatu, występuje właśnie Machajski.

IV

Anarchizm był dla Machajskiego naturalną reakcją na zawłaszczanie przez nowopowstającą klasę średnią władzy politycznej. Jego zdaniem dla ruchu robotniczego w takiej sytuacji pozostaje tylko praca konspiracyjna, tworzenie ogólnoeuropejskiego „spisku robotniczego”, który metodami walki ekonomicznej, strajków pod hasłem zrównania płacy robotniczej z płacą inteligencji, jest w stanie polepszyć warunki życia klasy robotniczej. „Wszechświatowego strajku ekonomicznego nie przygotowują nigdy ani związki zawodowe, ani jakiegokolwiek inne legalne stowarzyszenia robotników i socjalistów. Z tego wynika, że wolność polityczna wcale nie przybliży rewolucji robotniczej. Wszechświatowy rewolucyjny strajk ekonomiczny, wywłaszczający wszystkich grabieżców, może być przygotowany tylko w podziemiu [...] może być przygotowany tylko drogą spisku robotniczego. Organizacja taka może powstać wtedy tylko, gdy wysunie jako jedyny cel swój, osiągnięcie najwyższej płacy zarobkowej drogą strajków masowych i powszechnych, gdy dążyć będzie tą drogą do wydarcia burżuazji możliwie największej części jej bogactw”⁸.

Poza metodą ogólnoswiatowego strajku ekonomicznego Machajski dopuszcza drogę terroru: „Powszechne strajki ekonomiczne [mają być] połączone z buntami i napadami bezrobotnych i głodnych mas na wykształconą burżuazję, na jej władze centralne i municypalne”⁹. Celem tych napaści jest podważenie funkcjonowania państwa jako instytucji stojącej na straży interesów burżuazji oraz w sposób niesprawiedliwy dystrybuującej dochód wytworzony przez robotników wskutek utrzymywania klasy średniej, czyli pasożytniczej inteligencji. Przedmiotem owych terrorystycznych napadów ma być zatem również inteligencja, a ich ostatecznym rezultatem ma stać się zrównanie dochodów proletariatu i inteligencji. Należy však dodać, iż powyższe tendencje anarchistyczne są niekiedy znacznie przezeń łagodzone. W broszurze wydanej w Moskwie w 1906 roku *Teoria i praktyka anarchizmu* Machajski wypomina anarchizmowi, że z jednej strony doprowadza on do nadmiernego rozdrobnienia produkcji, co jest z punktu widzenia bytu społecznego wadą, z drugiej zaś propaguje skrajny indywidualizm, który jest koncepcją nader utopijną¹⁰.

---

⁸ J.W. Machajski, *Religia socjalistyczna a walka robotnicza w: w: Anarchizm i anarchiści na ziemiach polskich do 1914 roku*, w: *Anarchizm i anarchiści na ziemiach polskich do 1914 roku*. Zebrał i opracował H. Rappaport, *op. cit.*, s. 261–262.

⁹ *Idem*, *Bilans burżuazyjnej rewolucji rosyjskiej*, *op. cit.*, s. 283.

¹⁰ Za W. Kołodziej, *Anarchizm i anarchiści w Rosji i Królestwie Polskim*, *op. cit.*, s. 33.

Walka z państwem burżuazyjnym i inteligencją, prowadzona czy to za pomocą strajków ekonomicznych, czy przy pomocy terroru, winna ostatecznie przynieść zwycięstwo ruchu robotniczego, efektem którego ma być zbudowanie nowego, kierowanego bezpośrednio przez robotników, ustroju społecznego. Model takiego bezklasowego społeczeństwa w ujęciu Machajskiego przypomina wprost ideał społeczny wypracowany przez anarchizm kolektywny Michaiła Bakunina.

Według Machajskiego czynem założycielskim nowego ustroju społecznego ma być likwidacja państwa. Państwo jest formą rządów opartych na przymusie prawnym, stąd realizacja robotniczego postulatu wolności wymaga unicestwienia także prawa. Prawo ma być zastąpione moralnością, obyczajem i tradycją. Zniesienie państwa i prawa oznacza gwarancję wolności wyboru każdej z jednostek tworzących społeczeństwo z jednym zastrzeżeniem tylko – by swobodne decyzje nie ograniczały prawa wyboru innych jednostek. Tą drogą zbudowane jest społeczeństwo bez władzy. Do tego, zdaniem Machajskiego, nie są potrzebne „uprzednie wychowania, przygotowania, propagandy, zjazdu czy głosowania”. Wolność leży w naturze ludzkiej. Była ona tylko u większej części społeczeństwa przez długi okres czasu tłamszona.

Pragnienie wolności wyzwala w robotnikach spontaniczną niechęć do centralizmu i biurokracji. Stąd w społeczeństwie bez władzy ma nie być żadnych form zwierzchnictwa, nierówności czy sztucznych podziałów. Wiąż społeczną będzie oparta na solidarności członków społeczeństwa. Jediną zorganizowaną strukturą społeczną ma być sprawowanie kontroli przez grupy wytwórców (kolektywów robotniczych) nad środkami produkcji.

W ustroju tym ma zostać zniesiona dziedziczna własność rodzinna oraz wszelkie prywatne instytucje wychowania i nauczania – wychowanie i kształcenie będzie miało charakter egalitarny i publiczny. Drogą do realizacji takiego modelu społecznego ma być przede wszystkim sprawiedliwy tj. równy podział wypracowanego przez proletariat dochodu, co w praktyce oznacza równość płacy robotnika i inteligenta. A wtedy, między innymi, „[...] dzieci robotników pracujących fizycznie będą mieć te same środki do kształcenia, co dzieci »panów pracowników umysłowych«. Z konieczności założone zostaną zakłady naukowe jednakie dla wszystkich, i szkoła wychowywać przestanie, jak teraz, jednych na niewolników, drugich na panów”¹¹. Należy tu nadmienić, iż na tym ów pozytywny – mocno naiwny – przyszłościowy program Machajskiego się kończy. Większą wagę przywiązuje on do bieżącej walki robotniczej i zwalczania inteligencji (w myśl zawołania „dałoj gramotnych”) niż do rozważań prospektywnych.

W celu realizacji takiego programu już w 1905 Machajski, po przyjeździe do Petersburga, zakłada konspiracyjną partię polityczną „Zmowa Robotnicza” (*Rabocziej Zagowor*), która dość szybko została przez policję carską zlikwidowana. Sam Machajski uciekł do Krakowa. Do Petersburga powrócił dopiero po rewo-

---

¹¹ *Idem, Religia socjalistyczna a walka robotnicza, op. cit., s. 263.*

lucji lutowej w 1917 roku i ponownie usiłował zorganizować „Zmowę Robotniczą”, jednak organizacja ta dość szybko została wchłonięta przez bolszewików, a Machajski przestał się liczyć w ówczesnym ruchu rewolucyjnym¹².

V

Radykalizm poglądów Machajskiego, jak i jego działalność w ruchu robotniczym nie zostawała niezauważona przez przywódców ruchu rewolucyjnego z początku XX wieku. O zetknięciu się z ideami Machajskiego pisze w swych wspomnieniach Lew Trocki. Tekst *Umstwiennyj raboczij* wzbudził u niego teoretyczną niechęć. Szczególnie zaś „[...] zdumiewający wniosek, że socjalizm jest społecznym porządkiem opartym na eksploatacji robotników przez profesjonalną inteligencję”¹³. To negatywne odczytanie myśli Machajskiego spowodowało ostatecznie opinię Trockiego, iż oznaczała ona radykalną szczepionkę przeciw anarchizmowi, wynikającemu z tych poglądów¹⁴.

Machajewski wszak został skojarzony w myśli socjalistycznej początku XX wieku głównie z antyintelektualizmem w ruchu robotniczym. Poglądy jego, z pewną dozą pogardy w kręgach socjalistów głównie rosyjskich, w latach dwudziestych, w których był objęty zakazem publikowania i później, określono nazwą „machajewszczyzny”¹⁵. Przedstawiano ją jako „złowrogą ideologię anarchistyczno-trockistowską w służbie rosyjskiego monarchizmu i kapitalizmu”¹⁶. Na osobną uwagę zasługuje tu obecność hasła „Machajewszczyzna” w rosyjskiej *Filosofskoj encykłopedii* z roku 1964¹⁷, gdzie raz jeszcze poddano zdecydowanej krytyce antyintelektualizm Machajskiego.

Współcześnie myśl Machajskiego wzbudziła szczególne zainteresowanie wśród badaczy podejmujących „studia sowietologiczne”¹⁸. Spowodowane to było nie tylko naturą badań sowietologicznych, co i oryginalnością poglądów Machaj-

¹² S. Jedynek, *Myśl społeczna Jana Wacława Machajskiego*, op. cit.

¹³ Za Flewers P., *Socialism and intelligentsia. The ideas of Jan Machajski in Historical Restrospekt* w: www.revolutionary-history.co.uk/supplem/Machajsk.html, s. 11.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ Należy wszak dodać, że terminem „machajewszczyzna” posługiwano się już wcześniej, por. notatkę naczelnika Warszawskiego Wydziału Ochrony Porządku i Bezpieczeństwa Publicznego o politycznej grupie praktycznego anarchizmu „Machajewszczyzna” w: *Anarchizm i anarchiści na ziemiach polskich do 1914 roku*. Zebrał i opracował H. Rappaport, Warszawa 1981, s. 150.

¹⁶ S. Jedynek, *Myśl społeczna Jana Wacława Machajskiego* w: *Z dziejów filozofii polskiej dwudziestego wieku*, red. L. Gawor, Lublin 1992, s. 17.

¹⁷ *Filosofskaja encykłopedija*, t. 3, Moskwa 1964, s. 370–371.

¹⁸ Dla przykładu: Avrich P., *What is Makhaevism* w: „Soviet Studien” v. 17, no 1, July 1965; Shatz M., *Jan Wacław Machajski: The Conspiracy of the Intellectuals* w: „Survey”, no 62, January 1967; Haberkern E., *Machajski: A Rightfully Forgotten Prophet* w: „Telos” no 71, Spring 1987; Shatz M., *Jan Wacław Machajski: A Radical Critic of the Russian Intelligentsia and Socialism*, Pittsburg 1989.

skiego, zwłaszcza tezę o roli inteligencji w procesach dziejowych. Z tego punktu widzenia podkreślano jego odstępstwa od klasycznej myśli Marksowskiej oraz, co istotniejsze, oryginalną interpretację walki klasowej robotników przeciw wszystkim innym klasom i warstwom społecznym. W tym obszarze szczególnie przeciwstawiano Machajskiego Leninowi. Lenin, odwrotnie niż polski pisarz, stawiał tezę, iż proletariat musi wykorzystać inteligencję, gdyż bez niej nie poradzi sobie z organizacją i zarządzaniem państwa socjalistycznego. Twierdził więc, że nowy porządek koniecznie musi być budowany z elementów wykorzystania starego ładu – inteligencji, co stanowiło dokładne zaprzeczenie myśli Machajskiego¹⁹.

Podkreślanie przez Machajskiego przejęcia władzy przez inteligencję w procesach burżuazyjno-proletariackich rewolucji zainspirowało niektórych badaczy, jak np. Maxa Nomada, do okrzyknięcia go prekursorem w ukazaniu roli nowopowstających elit intelektualnych w życiu społecznym. Piszemy więc o Machajskim jako teoretyku nowej „klasy średniej” składającej się z pracowników umysłowych, menagerów nadzorujących procesy produkcyjne, biurokratów, przysłowiowych „białych kołnierzyków”, którzy w walce klasowej robotników usiłują wygrać swe własne interesy, najmniej interesując się losami robotników²⁰. W tym kontekście Machajski jawi się rzeczywiście jako wizjoner, który już na przełomie XIX i XX stulecia przenikliwie zarysował powstanie nowej klasy społecznej, która często posługując się ideologią socjalistyczną, zastępując klasę posiadaczy, nadal wykorzystuje klasę robotniczą. W takim sensie Machajski „[...] wyprzedził o ponad 10 lat żelazne prawo oligarchii Michelsa ogłoszone przez niego w *Partiach politycznych*, oraz o 40 lat tezę Burnhama z *Rewolucji menadżerów*. Można dodać, że wyprzedził także o 50 lat idee Millsa z *Białych kołnierzyków* i o 80 lat Gouldnera z *Ciemnej strony dialektyki*. Listę tych, których Machajski wyprzedził, można by mnożyć dalej, co wynika po prostu z faktu, że w teorii Polaka znajdują się w postaci embrionalnej późniejsze, ważne koncepcje zachodniej myśli społecznej”²¹.

Poglądy Machajskiego na pewno nie są pierwszoplanowymi w historii ruchu robotniczego i w myśli socjalistycznej z przełomu XIX i XX stulecia. Na pewno jednak nie zasługują na kompletne zapomnienie. Jego działalność na rzecz ekonomicznych interesów klasy robotniczej, anarchizujące poglądy w odniesieniu do przyszłej postaci sprawiedliwego, bez grabieżców, ustroju społecznego oraz programowy antyintelektualizm czynią z niego postać barwną i nietuzinkową. Może służyć on swoją biografią za wzorzec bezkompromisowego rewolucjonisty. Na gruncie historii polskiej myśli społecznej nie ma zbyt wielu takich wyrazistych i oryginalnych autorów.

¹⁹ Por. Flowers P. *op. cit.*, szczególnie paragraf III: *Machajski, Lenin and the Intelligentsia*.

²⁰ Por. M. Nomad, *Apostles of revolution*, New York 1961, s. 308, 283; A. Żuk, *Filozofowie i zwykli ludzie. O konfrontacji myślenia teoretycznego z myśleniem konkretnym*, Lublin 1992, s. 161–164.

²¹ A. Żuk, *op. cit.*, s. 161.

Leszek Gawor

The Social Philosophy of Jan Wacław Machajski

Summary

The article presents rather unknown at present conception of socialism by Jan Wacław Machajski (1866–1926) social theorist, trade union activist and anarchist

The main issues present in Machajski's works are:

- criticism of socialistic ideology of the turn of the century as the way to use the proletariat (working class) to take over the power by intelligentsia;
- criticism of Marx's economics as the attempt to build the society in which working class still will be used by state and the role of upper class (bourgeoisie) will be given to intelligentsia;
- program of working class struggle without political purposes – only in economics aspect; these ideas contain anarchism threads.